

УДК 376.36+372.46

Н.М. Голуб
nataly.golub@ukr.net

**НАПРЯМИ РОБОТИ З ФОРМУВАННЯ ЗМІСТОВО-СМИСЛОВОЇ
СТОРОНИ ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ У МОЛОДШИХ
ШКОЛЯРІВ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИНЕННЯМ
МОВЛЕННЯ, ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ**

Відомості про автора: Голуб Наталія, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри спеціальної, інклюзивної і здоров'язберезувальної освіти Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, Харків, Україна. У колі наукових інтересів: проблеми профілактичної та корекційної роботи з молодшими школярами із порушеннями писемного мовлення. Email: nataly.golub@ukr.net

Contact: Golub Nataliya, PhD of pedagogical sciences, associate professor at the Department of Special, Inclusive and Healthy Education of Kharkiv National Pedagogical University Named After G. S. Skovoroda, Kharkiv, Ukraine. Academic interests: problems of prevention and correction work with junior schoolchildren with disorders of reading and writing. Email: nataly.golub@ukr.net

Голуб Н. М. Напрями роботи з формування змістово-сміслової сторони писемного мовлення у молодших школярів із загальним недорозвиненням мовлення, затримкою психічного розвитку.

Стаття присвячена проблемі корекції й розвитку змістово-сміслової сторони писемного мовлення у дітей із загальним недорозвиненням мовлення (ЗНМ), затримкою психічного розвитку (ЗПР). Молодші школярі із ЗНМ і ЗПР – це ті категорії учнів, відносно яких доцільно говорити про високий ризик виникнення в них порушень читання і письма. Порушення писемного мовлення обумовлені у таких дітей парціальною несформованістю гностичних, мнестичних, мисленневих функцій, недоліками усного мовлення внаслідок біологічних чинників, найчастіше – церебрально-органічної патології. У дітей із ЗНМ, ЗПР часто поєднуються дислексія, дисграфія, їхні форми нерідко мають змішаний характер. При формуванні писемного мовлення в учнів порушена і технічна, і змістово-сміслова сторони читання і письма.

У статті пропонуються різні види завдань з розвитку змістово-сміслової сторони читання. Особлива увага приділяється опису напрямів роботи з корекції і розвитку в учнів змістово-сміслової сторони зв'язного писемного мовлення. Розглядаються напрями роботи: зі словом, групою слів; з реченням; з текстом; вправління учнів у складанні опису, розповіді, тексту-роздуму. У статті вказується на

необхідність тісного зв'язку між роботою з поліпшення якості сприйняття та розуміння учнями текстів і роботою з формуванням в учнів змістово-сміислової сторони зв'язного писемного мовлення.

Ключові слова: загальне недорозвинення мовлення, затримка психічного розвитку, змістово-сміслова сторона писемного мовлення, порушення читання та письма, молодші школярі.

Голуб Н. М. Направления работы по формированию содержательно-смысловой стороны письменной речи у младших школьников с общим недоразвитием речи, задержкой психического развития.

Статья посвящена проблеме коррекции и развития содержательно-смысловой стороны письменной речи у детей с общим недоразвитием речи (ОНР), задержкой психического развития (ЗПР). Младшие школьники с ОНР и ЗПР – это те категории учащихся, в отношении которых целесообразно говорить о высоком риске возникновения у них нарушений чтения и письма. Нарушения письменной речи обусловлены у них парциальной несформированностью гностических, мнестических, мыслительных функций, недостатками устной речи вследствие биологических факторов, чаще всего – церебрально-органической патологии. У таких детей сочетаются дислексия, дисграфия, их формы нередко имеют смешанный характер. При формировании письменной речи у учащихся нарушена и техническая, и содержательно-смысловая стороны чтения и письма.

В статье предлагаются различные виды заданий по развитию содержательно-смысловой стороны чтения. Особое внимание уделяется описанию направлений работы по коррекции и развитию у учащихся содержательно-смысловой стороны связной письменной речи. Рассматриваются направления работы: со словом, группой слов; с предложением; с текстом; обучение учащихся составлению описания, рассказа, текста-размышления.

В статье указывается на необходимость тесной связи между работой по улучшению качества восприятия и понимания учащимися текстов и работой по формированию у детей содержательно-смысловой стороны связной письменной речи.

Ключевые слова: общее недоразвитие речи, задержка психического развития, содержательно-смысловая сторона письменной речи, нарушения чтения и письма, младшие школьники.

Golub N. M. Fields of work aimed at developing semantic aspect of written speech among primary school pupils with general speech underdevelopment, mental retardation.

The article is devoted to the problem of correction and development of semantic aspect of written speech among children with general speech

underdevelopment (GSU) and mental retardation (MR) during speech therapy at school. Primary school pupils with GSU and MR belong to the category of pupils with a high risk of occurrence of reading and writing disorders. Written speech disorders are associated with partial absence of gnostic, mnestic, mental functions, oral speech disorders due to biological factors, including cerebral organic pathology in most cases. Such children often have dyslexia, dysgraphia, their reading and writing disorders are often mixed. While developing writing skills, such pupils have problems with technical and semantic aspects of reading and writing.

Primary school pupils with GSU and MR often superficially apprehend the content of the text, slowly establish temporal, spatial, cause-effect and other logical connections in the text, find it difficult to make and justify their conclusions. Underdevelopment of coherent speech is a specific characteristic of this category of children. They find it difficult to independently write a story. Their stories are often inconsistent and fragmentary. Their written statements are characterized by poor vocabulary, unsatisfactory knowledge of grammatical and spelling rules. The pupils often use simple sentences of the same type, sometimes invert the words order.

The author offers various types of tasks aimed at developing semantic aspect of reading process. Particular attention is paid to the description of the fields of work aimed at correcting and developing semantic aspect of the pupils' written speech. Careful consideration is also given to the work with a word, a group of words; work with a sentence; work with a text; work involving compilation of texts: description, story, reflection.

The article emphasizes the need for close relation between the work that improves the level of perception and understanding of texts by pupils and the work that forms their coherent written speech.

Key words: general speech underdevelopment, mental retardation, semantic aspect of written speech, disorders of reading and writing, junior schoolchildren.

Постановка проблеми. Навички читання та письма є базовими, при порушенні їх засвоєння діти не можуть повноцінно опанувати програмним матеріалом з рідної мови та інших навчальних предметів.

У дітей з дислексією, дисграфією спостерігаються специфічні помилки, які можуть відрізнятися за механізмами виникнення і характерними проявами, але їх наявність призводить до негативного наслідку: утруднюється сприймання і розуміння або породження учнями мовленнєвого висловлення (Т. Ахутіна, Е. Данілавичюте, В. Ільяна, Р. Лалаєва, Р. Левіна, Л. Парамонова, І. Прищєпова, В. Тарасун, А. Ястребова та ін.). Неточності й помилки у сприйманні або передачі змісту й смислу повідомлення знижують результати засвоєння індивідом інформації або спілкування з оточуючими засобами писемного мовлення.

В учнів із загальним недорозвиненням мовлення (ЗНМ), затримкою психічного розвитку (ЗПР) порушення писемного мовлення обумовлені доволі складним етіопатогенезом, тому в них нерідко сполучаються порушення читання й письма, наявність численних і різних за своєю природою помилок свідчить про змішані форми дислексії та дисграфії, а недоліки змістово-сміслової сторони писемного мовлення нерідко є ще більш вираженими (Е. Данілавічюте, В. Ільяна, Р. Лалаєва, О. Корнєв, Л. Парамонова, І. Прищєпова, М. Сиротюк, В. Тарасун, М. Шеремет та ін.).

Зазначена проблема потребує пошуку ефективних шляхів профілактики, усунення порушень писемного мовлення, цілеспрямованого розвитку в учнів із ЗНМ та ЗПР змістово-сміслової сторони процесів читання і письма.

Аналіз актуальних досліджень. У дітей із ЗНМ та ЗПР доволі високий ризик виникнення порушень писемного мовлення, що часто пов'язано з парціальною несформованістю в них цілої низки психічних функцій внаслідок резидуальної органічної патології ЦНС. У період дошкільного розвитку в таких дітей спостерігаються недоліки усного мовлення, прояви недорозвинення гностичних, мнестичних, мисленнєвих процесів, моторна незграбність (О. Корнєв, Р. Лалаєва, І. Мартиненко, І. Марченко, О. Мастюкова, Н. Пахомова, Н. Савінова, В. Тарасун, Т. Фотекова, М. Шеремет та ін.). У початковій школі у них нерідко виникають значні труднощі опанування навичками читання, письма, оволодіння знаннями з рідної мови, у багатьох дітей спостерігаються дислексія, дисграфія, дизорфографія. В учнів страждає і технічна, і змістово-сміслова сторони писемного мовлення (Е. Данілавічюте, В. Ільяна, О. Корнєв, Р. Лалаєва, Р. Левіна, Л. Парамонова, І. Прищєпова, В. Тарасун, М. Шеремет та ін.).

Як свідчать дослідження Т. Алтухової, Г. Бабіної, Н. Голуб, В. Ільїани, І. Карачєвцевої, Р. Лалаєвої, І. Прищєпової, О. Російської, М. Русецької, В. Тарасун, А. Ястребової та ін., діти із ЗНМ та ЗПР часто не вміють правильно відтворити зміст прочитаного, виділити головну думку і структурні частини тексту, скласти його план.

Найскладнішим для молодших школярів із ЗНМ, ЗПР є опанування самостійним зв'язним писемним мовленням. У процесі розбудови учнями писемного висловлення звертає на себе увагу збіднілість їхнього словникового запасу, незадовільний рівень володіння граматичними засобами, порушення зв'язку між окремими реченнями, непослідовний і фрагментарний характер складеного тексту (Т. Ахутіна, О. Безрукова, Р. Лалаєва, І. Прищєпова, О. Російська, В. Тарасун, Г. Чиркіна та ін.).

Пошуку шляхів розвитку змістово-сміслової сторони процесів читання та письма, вихованню в молодших школярів із ЗНМ та ЗПР пізнавальної й комунікативної активності, інтересу до писемно-

мовленнєвої діяльності присвячені дослідження Т. Алтухової, Л. Бартенєвої, Н. Голуб, Е. Данілавічюте, В. Ільяни, І. Марченко, І. Прищепової, О. Російської, М. Русецької, В. Тарасун, Н. Чередніченко та ін.

Метою статті є визначення напрямів роботи з розвитку змістово-сміслової сторони читання та зв'язного писемного мовлення у молодших школярів із ЗНМ, ЗПР на логопедичних заняттях.

Виклад основного матеріалу. В організації писемного мовлення можна виділити рівні: сенсомоторний (використання системи фонем і графем), мовний (використання сукупності мовних засобів: фонологічних, лексичних, граматичних відповідно до загальноприйнятих мовних норм і правил), змістово-смісловий (вилучення або передача певного змісту (й смислу) при сприйманні або утворенні висловлення). Змістово-смісловий рівень є вищим, бо відображає ключову – змістову – складову пізнавальної й комунікативної діяльності індивіда (Б. Ананьєв, Т. Ахутіна, М. Жинкін, І. Зимня, О. О. Леонтєв, О. Лурія, Є. Собонович та ін.).

Аналізуючи характерні недоліки змістово-сміслової сторони процесу читання учнів із ЗНМ, ЗПР, відмітимо таке: діти часто поверхово сприймають зміст текстового матеріалу, повільно встановлюють часові, просторові, причинно-наслідкові та інші логічні зв'язки у пізнавальному або художньому тексті, не звертають увагу на ті суттєві деталі, що містять інформацію, яка допомагає глибше зрозуміти описані події, явища, влучно охарактеризувати героїв твору тощо. Учні утруднюються робити умовиводи, обґрунтовувати свої думки щодо характеристики подій, персонажів у прочитаному творі; наближаючись до кінця розповіді, не можуть спрогнозувати, яку розв'язку матиме описана ситуація.

Розвиток зв'язного мовлення пов'язаний із формуванням певних етапів породження мовленнєвого висловлення. Тут значну роль відіграють задум, внутрішнє програмування, граматичне структурування повідомлення. Найбільші труднощі дітей із ЗНМ та ЗПР пов'язані з використанням мовних засобів. Діти не завжди правильно розуміють і використовують слова, словосполучення або фрази, нерідко допускають помилки через погану диференціацію слів, схожих за лексичним значенням та граматичною будовою (наприклад, не уловлюють відтінків значення деяких слів з однаковим коренем, але різними префіксами чи суфіксами). Значні труднощі пов'язані з розбудовою речень, бо кожне з них має передавати певну закінчену думку. Через недостатність пізнавальної діяльності та труднощі у використанні лексико-граматичних засобів типовим недоліком зв'язного писемного мовлення учнів із ЗНМ і ЗПР стає, своєю чергою, порушення зв'язку речень між собою і логічної послідовності всього тексту. Треба відмітити й те, що саме у самостійному писемному мовленні в учнів найбільшою мірою

виражена невідповідність її мовним нормам, що виявляється у дисграфічних, орфографічних, а також і смислових помилках (Е. Данілавичюте, Р. Лалаєва, Р. Левіна, І. Марченко, Н. Нікашина, О. Російська, О. Слепович, В. Тарасун, В. Тищенко, Р. Тригер, Н. Чередніченко, Г. Чиркіна, М. Шеремет та ін).

Відповідно до діяльнісної теорії засвоєння знань, що розроблена О. М. Леонтьєвим, П. Гальперінім, Н. Талізінною, знання, які підлягають засвоєнню, не можуть бути передані у готовому вигляді шляхом простого повідомлення або показу. Вони можуть бути засвоєні тільки в результаті опанування певною системою дій. Формування когнітивних, а потім і мовних структур спирається на практичні дії дитини, які поступово переводяться у внутрішній план, інтеріорізуються. Отже, практична діяльність опосередковано відображається у структурі мовленнєвої діяльності, у використанні дитиною мовної системи.

Зважаючи на труднощі дітей із ЗНМ, ЗПР, значна увага у логокорекційній роботі має приділятися формуванню змістово-смислової сторони писемно-мовленнєвої діяльності учнів (при читанні / продукуванні висловлення).

Щодо роботи з розвитку в учнів змістово-смислової сторони процесу читання, логопед може пропонувати учням такі види вправ: вставити в текст-діалог слова-звертання; виправити змістові помилки; знайти і підкреслити у тексті речення, що передає його основну думку; прочитавши окремі фрагменти тексту, розташувати їх у правильній змістовій послідовності; вибрати із запропонованих або самостійно придумати назву для прочитаного тексту; скласти кінцівку або зачин оповідання, казки і т.ін.

Робота з розвитку в учнів змістово-смислової сторони зв'язного писемного мовлення є тривалою, системною за характером, має охоплювати корекцію й розвиток лексико-граматичної сторони, бути орієнтованою на різні змістові одиниці, ключовою серед яких є текст.

Розглянемо таку роботу за напрямками:

I) Робота зі словом, групою слів: 1) відновлення звуко-буквеної або складової структури слова з опорою на належність його до певної лексико-семантичної групи; 2) актуалізація знань, уявлень із опорою на слова з певної теми; 3) визначення предмета за характерними діями, ознаками тощо.

II) Робота з реченням:

1) відновлення меж слів у реченні; 2) відновлення меж речень; 3) відновлення деформованого речення; 4) утворення цілого речення з відповідних за змістом частин; 5) визначення типу речення за метою висловлювання та інтонацією; 6) складання розповідних, питальних, спонукальних речень; 7) складання речень за опорними словами чи словосполученнями; 8) доповнення речення відповідними за змістом

словами; 9) складання речень за сюжетними малюнками та ін.

III) Робота з текстом:

1. Опрацювання змістової сторони невеличкого за обсягом тексту при виконанні лексичного чи граматичного (фонемо-графічного або лінгвістичного) завдання.

2. Зіставлення схожих за змістом і невеличких за обсягом текстів для виявлення певних змістових і мовних закономірностей та особливостей поданого матеріалу.

3. Виразне читання діалогу.

4. Доповнення діалогу словами-звертаннями, репліками.

5. Опрацювання тексту зі складанням плану, пошуком і встановленням головної думки.

6. Цілеспрямований пошук і знаходження у тексті певної інформації.

7. Виділення комунікативних намірів, настанов, мети спілкування героїв (сутності їх взаємодії).

8. Відповіді на питання за змістом тексту, складання питань самими учнями за змістом прочитаного твору.

9. Відновлення деформованого тексту.

10. Відновлення за змістом пропущених у тексті слів (словосполучень).

11. Зіставлення близьких за тематикою текстів для залучення учнів до обговорення змісту твору, зіставлення сюжетних ліній, поведінки героїв тощо.

12. Переказ прочитаного тексту.

13. Добір заголовку до тексту.

14. Опрацювання різних видів тексту: розповіді, опису, міркування.

IV) Вправлення учнів у самостійному складанні:

1) опису предметів, явищ; 2) розповіді; 3) тексту-міркування; із використанням: а) предметних малюнків; б) сюжетних малюнків; в) опорних слів; г) обраних за змістом речень; д) на основі інформації, накопиченої під час навчальної діяльності, спостережень.

Робота з текстом є ключовою при формуванні змістово-сміслової сторони читання і зв'язного писемного мовлення. Пропонуючи учням різноманітні тексти, ми маємо сформувані в них знання та уявлення про текст як мовну одиницю.

З цією метою за допомогою логопеда актуалізуються такі знання дітей про текст:

1) текстом вважається зв'язне висловлення за певною темою;

2) у тексті є основна (головна) думка;

3) текст – це закінчене висловлення;

4) речення в тексті мають бути логічно пов'язаними між собою;

5) до тексту можна дібрати заголовок;

б) правильно оформлений текст має зачин, головну частину, кінцівку (зачин – це така частина, яка розпочинає текст, налаштовуючи читача на те, про що йтиметься; у головній частині міститься основний зміст; кінцівка – це певний висновок, підсумок того, про що йшлося в тексті).

Самостійне складання тексту – важка робота для учнів із ЗНМ та ЗПР. Зважаючи на труднощі дітей, вона може здійснюватися з опорою на зразок, із чітким визначенням алгоритму і допомогою з боку логопеда. Так, наприклад, складанню розповіді про свою родину може передувати робота з текстом, у якому уявний персонаж розповідає про свою сім'ю. Працюючи з текстом-зразком, учень аналізує структуру тексту і послідовність його певних змістових частин, потім складає розповідь про свою родину за аналогією.

Приклад такої роботи наведено нижче (див. завдання А, Б).

Завдання А. 1) Прочитати розповідь Андрія про свою родину.

«Я хочу розповісти вам про себе та свою родину.

Мене звуть Андрій. Мені 8 років. Я школяр, навчаюся у 3-му класі.

У мене є молодша сестра Оленка. Їй 5 років. Вона ходить у дитячий садочок.

Про мене та Оленку піклуються наші батьки. Мого тата звати Ігор Борисович. Він працює лікарем. Маму звати Ірина Сергіївна. Вона працює касиром у магазині.

На вихідних ми ходимо в гості до бабусі Дарини та дідуся Василя. Вони пенсіонери. Бабуся пече смачні пироги. Дідусь читає нам казки.

Я дуже люблю своїх рідних: маму, тата, сестру, дідуся, бабусю».

2. Обговорення прочитаного тексту.

3. Виділення в тексті частин:

1) Зачин (у ньому вказується, про кого хоче розповісти Андрій).

2) Головна частина, яка містить: а) розповідь про себе; б) розповідь про сестру; в) розповідь про батьків; г) розповідь про бабусю та дідуся.

3) Кінцівка (підсумок: Андрій висловлює почуття до своїх рідних).

Завдання Б. 1. Усне складання розповіді про свою родину (до виконання цього завдання діти готуються заздалегідь: приносять фотокартки членів своєї родини, роблять малюнки, за дорученням логопеда розпитують своїх родичів про їхню професію тощо).

2. Робота над письмовим твором про свою родину.

1) Записати твір у чернетці.

2) виправити помилки, доопрацювати текст під керівництвом логопеда.

3) Переписати твір про свою родину у книжку-саморобку, зробити малюнки, вклеїти фотокартки.

При проведенні розглянутої роботи необхідно зважати на характерні для дітей із ЗНМ та ЗПР знижену розумову працездатність, недостатній рівень саморегуляції та самоконтролю. У той же час

позитивними факторами мають слугувати: вмотивованість учнів, їхнє бажання розповісти про своїх близьких, показати фотографії членів своєї родини. Розглянуті завдання можуть виконуватися дітьми на протязі двох послідовних занять, міру педагогічної допомоги кожному з учнів визначає логопед.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Отже, розглянута робота з формування змістово-сислової сторони писемно-мовленнєвої діяльності є однією з найважливіших складових у системі логопедичного впливу на розвиток учнів із ЗНМ та ЗПР. Дуже важливо навчити дітей вдумливо сприймати й розуміти зміст прочитаних ними текстів. Особлива увага має приділятися навчанню молодших школярів із ЗНМ та ЗПР складанню усних і письмових розповідей, що потребує чіткого планування їхнього змісту й вибору відповідних мовних засобів. Проведення розглянутої роботи сприятиме розвитку в учнів комунікативної та пізнавальної функцій мовлення, активності, самостійності, творчого потенціалу.

Подальші розвідки у зазначеному проблемному полі мають сприяти удосконаленню методичного забезпечення логопедичної роботи з корекції та розвитку в молодших школярів писемного мовлення.

Бібліографія

1. **Голуб Н. М.** Дидактичний матеріал з корекції та розвитку писемного мовлення учнів молодшого шкільного віку: навчально-методичний посібник. – Ч.1. – Вид. 1-е / Н. М. Голуб. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2014. – 384 с.
2. **Голуб Н. М.** Особливості процесу читання у дітей з тяжкими порушеннями мовлення /Н. М. Голуб //Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – № 24. – С.69 – 75.

References

1. **Golub N. M.** Dydaktychnyy material z korektsiyi ta rozvytku pysemnoho movlennya uchniv molodshoho shkil'noho viku: navchal'no-metodychnyy posibnyk. – Ch.1. – Vyd. 1-e / N. M. Golub. – K. : Vydavnychyu Dim «Slovo», 2014. – 384 s. 2. **Golub N. M.** Osoblyvosti protsesu chytannya u ditey z tyazhkymy porushennyamy movlennya /N. M. Golub //Naukovyy chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Seriya 19. Korektsiyina pedahohika ta spetsial'na psykholohiya. Zb. nauk. prats'. – K.: NPU imeni M.P. Drahomanova, 2013. – № 24. – S.69 – 75.

Received 06.09.2017
Reviewed 05.10.2017
Accepted 16.11.2017